

Bijlage HAVO  
**2024**

tijdvak 1

**Nederlands**

Tekstboekje

examentor.nl

HA-1001-a-24-1-b



### Concentratie graag!

(1) Onze samenleving maakt een uitzonderlijke ontwikkeling door. Door de enorm snelle digitale ontwikkelingen en de groeiende hoeveelheid beschikbare informatie bevinden we ons in een aandachts-crisis. Dit is terug te zien in de boeken en artikelen die bijna wekelijks verschijnen en waarin wordt gewaarschuwd voor de desastreuze gevolgen van sociale media en smartphonegebruik op onze creativiteit en productiviteit. Daarnaast hebben veel mensen moeite zich te concentreren. Eén moment van mentale zwakheid of verveling en de mobiele telefoon komt tevoorschijn. En als er dan eindelijk geconcentreerd gewerkt wordt, komt er een nieuw bericht binnen, waardoor de aandacht weer is afgeleid. Dit moet anders.

(2) Niet alle doemscenario's die de media en zelfhulpboeken schetsen, zijn terecht. Er wordt veel onzin verteld: er is geen reden om aan te nemen dat we digitaal dement worden en er is geen solide wetenschappelijk bewijs voor een vermindering van onze intelligentie en creativiteit. Dit betekent echter niet dat er niets aan de hand is. Door het vele multitasken en de vele prikkels gebruiken we onze concentratie niet optimaal.

(3) Maar er is goed nieuws. Naast de opkomst van de digitale samenleving is er namelijk nog een ontwikkeling gaande: de kennis over ons gedrag en onze hersenen neemt toe. Hierdoor snappen we beter dan ooit hoe we ons optimaal

kunnen concentreren. We hebben dus zelf de oplossing in handen om met de toegenomen informatie om te gaan en ons werkzame leven anders in te richten.

(4) Bij veel bedrijven wordt verwacht dat er snel op berichten gereageerd wordt en zijn medewerkers verplicht chatschermen open te hebben om snel bereikbaar te zijn. Medewerkers die snel reageren, worden gewaardeerd om hun bereikbaarheid en reactiesnelheid. Maar je kunt je afvragen of dit de medewerkers zijn die daadwerkelijk optimaal presteren. Een studie bij een Australisch telecommunicatiebedrijf liet zien dat de meeste medewerkers minder dan tien minuten aaneengesloten aan iets werkten, met een gemiddelde van drie minuten.

(5) Het regelmatig wisselen van taak zorgt ervoor dat je werk oppervlakkiger wordt omdat je nooit echt tot de kern van de zaak komt. Er moet binnen bedrijven daarom juist waardering komen voor medewerkers die meldingen over nieuwe mail uitzetten en (daardoor) niet direct op mail reageren, of die de telefoon op stil hebben staan als zij ervoor kiezen zich niet te laten afleiden en in volle concentratie te werken.

(6) En: de kantoortuinen<sup>1)</sup> moeten verdwijnen. Jarenlang onderzoek heeft uitgewezen dat het brein zeer gevoelig is voor afleiding. Elke telefoon die op de achtergrond gaat, kan je afleiden. Toch kiezen bedrijven er massaal voor om veel mensen in dezelfde ruimte te laten wer-



ken. Natuurlijk kunnen deze kantoortuinen de samenwerking verbeteren en leveren ze besparingen op qua huisvesting, maar de vraag is of deze winst opweegt tegen de kosten die gepaard gaan met de continue afleiding door gesprekken van collega's of langslopende collega's.

90  
95 **(7)** Elke afleiding kan leiden tot het wisselen van taak. Dat wisselen zorgt voor stress en je gaat er fouten van maken. We hebben het niet voor niets over belangrijke ontdekkingen die 'op zolderkamers' worden gedaan. Die zolderkamer betekent dan: een plek zonder afleiding waar opperste concentratie nog mogelijk is.

100  
105 **(8)** Om medewerkers weerbaarder te maken tegen de afleiding, is het belangrijk de concentratie goed te onderhouden. Concentratie is als een spier die je kunt trainen. Hoe meer je traint, hoe beter de concentratie.

110  
115 **(9)** Aan de potentie van medewerkers om zich te concentreren is niets veranderd. De inspanning die de 'concentratiespier' moet leveren is echter wel veranderd: de spier-

kracht die geleverd moet worden om geconcentreerd te blijven neemt toe als je je omringt met afleidende prikkels en veel aan het multitasken bent. Het is zaak de spier zo sterk mogelijk te maken (en te houden), maar tegelijkertijd de benodigde spierkracht zo laag mogelijk te houden.

120  
125 **(10)** Stop dan ook met de lunchvergaderingen en laat werknemers wandelen in de pauze om de concentratie weer op te laden (het liefst in de natuur). Verzorg concentratietrainingen, zoals meditatie, om de spier sterk te houden en zorg ervoor dat werknemers 's avonds echt vrij zijn. Dat betaalt zich de dag erna uit in betere concentratie.

130  
135 **(11)** Binnen bedrijven moet een dialoog op gang komen over concentratie in deze tijden van afleiding. Het is voor een effectief arbeidsproces cruciaal dat managers en werknemers zich er bewust van worden dat we zuinig moeten zijn op onze concentratie en aandacht, omdat we er maar een beperkte hoeveelheid van hebben.

140  
145

*naar: Stefan van der Stigchel  
uit: NRC Handelsblad, 9 november 2018*

*Stefan van der Stigchel is hoogleraar cognitieve psychologie aan de Universiteit Utrecht en schrijver van het boek Concentratie.*

noot 1 Kantoortuinen zijn grote kantoorruimtes met meerdere bureaus en werkplekken die vaak niet van elkaar worden afgeschermd.



## Tekst 2

### Lezen is cruciale oefening voor geest én lichaam

(1) De Duitse kranten zijn de beste van Europa en misschien wel van de hele wereld. Wat een overdaad aan nieuws en commentaar, aan  
5 achtergrond, analyse, economie, sport en cultuur! Voor Nederlandse lezers is het haast te veel van het goede en de meeste jongeren hier zijn zelfs niet in staat om zo'n krant,  
10 al was die in het Nederlands, te lezen. Evenmin als literatuur of andere boeken.

(2) Niet omdat ze dom zijn, maar omdat het hun op school steeds  
15 minder wordt geleerd. Hoewel uit onderzoeken blijkt dat de leesvaardigheid afneemt en de laaggeletterdheid groeit, halen politici de schouders op. Kennelijk vinden we  
20 het niet belangrijk dat iedereen kan lezen. Maar een diepere oorzaak is natuurlijk dat we niet op kunnen tegen het (bewegende) beeld van onze schermen. Ook oudere generaties niet: we leveren allemaal  
25 leestijd in. We verliezen het simpelweg van Google, Apple, Twitter, YouTube en Facebook. En al krijgen we er veel voor terug, het is de vraag of wij kiezen voor ontleding  
30 dat we het sluipenderwijs laten gebeuren.

(3) Rond 1450 vond Gutenberg de boekdrukkunst uit. Vanaf dat moment  
35 worden teksten dankzij het zetten van letters in lood<sup>1)</sup> in toenemende mate verspreid. En gelezen. Aanvankelijk bestond vooral een intensieve manier van lezen.  
40 Mensen lazten, vaak hardop, steeds

hetzelfde boek: de Bijbel, in Duitsland door Luther in de volkstaal vertaald, of bij ons de moralistische gedichten van Jacob Cats.

45 (4) In de achttiende eeuw begint men extensief te lezen: het ene boek na het andere wordt verslonden. Mensen laten zich meeslepen door de verbeelding of het betoog van de schrijver en het aantal nieuwe titels groeit spectaculair. De eerste bestsellers verschijnen: van Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) tot Rousseaus  
50 *Julie, ou la nouvelle Héloïse* (1761). Er kwamen pockets, tijdschriften, kranten. Iedereen las. De bevoorrechte klassen beklagden zich erover dat koetsiers en dienstmeisjes met de neus in hun boeken  
60 zaten.

(5) Lezen maakte een democratische maatschappij mogelijk; het was en is de belangrijkste motor  
65 achter de basiswaarden van vrijheid en gelijkheid. Burgers begonnen na te denken over wat een rechtvaardige samenleving was en talloze romans wierpen licht op schrijnende sociale ongelijkheid. Volgens de  
70 achttiende-eeuwse schrijver Georg Christoph Lichtenberg was de wereld meer veranderd "door het lood in zetkasten dan door lood in kogels". Maar is dat nog altijd zo? Is lezen nog wel van deze tijd? Is het niet zoiets als de pruiken van de  
75 achttiende eeuw, of het sigaren roken van heren en borduren van dames een eeuw later: leuk, alleen  
80



volstrekt uit de tijd?

85 (6) Weinigen gaan zover, maar dat lezen, en al helemaal het lezen van boeken, in een neerwaartse spiraal dreigt te belanden, valt ondanks leesclubs en e-readers toch lastig te ontkennen. Willen we dat? Ik ben natuurlijk vooringenomen, want mijn leven hangt van lezen en schrijven  
90 aan elkaar. Toch worden de voordelen van lezen, van boeken en in het bijzonder van literatuur weinig betwist. Het stimuleert de verbeelding en dat levert een intense vorm van plezier op, zoals elke lezer  
95 weet. Een goed boek is doorgaans leuker dan de film omdat je de beelden zelf vormgeeft.

100 (7) Verder brengt literatuur ons een gevoel voor ambivalentie bij. We leren dat mensen zich anders voordoen dan ze zijn, zich anders gedragen dan ze willen (en herkennen het bij onszelf), en dat dingen vaak  
105 niet zijn wat ze zijn, net als in het echte leven. Dat gevoel, dat niet alles duidelijk is en nooit duidelijk zal zijn, is in covidtijden behulpzaam, en ook bij ander getob.

110 Houdt die ander wel echt van ons, wil ik wel het werk dat ik doe, moet het roer niet om? Je weet het nooit, dat is niet fijn, maar literatuur leert ons met onzekerheid te leven en  
115 deze zelfs te waarderen.

(8) Boeken en goede kranten zijn onmisbaar voor onze politieke cultuur. Niet alleen als tegengif tegen de oneliners van Twitter en  
120 de emotiegolven op andere sociale media, ook omdat in de literatuur ideeën ontwikkeld worden over hoe we met elkaar om kunnen gaan, en over identiteit. Onze eigen identiteit en die van anderen. Want de verbeelding oefenen maakt empathie mogelijk en maakt begrijpelijk dat

130 anderen anders zijn en daardoor nog niet minder. Zo brengt het lezen van boeken al eeuwen emancipatie tot stand, doordat we ons verplaatsen in arme sloebbers van het interbellum uit de romans van Alfred Döblin of Hans Fallada; in de  
135 met hun seksualiteit worstelende hoofdpersonen van James Baldwin of Gerard Reve in de jaren zestig en zeventig; in de hel die Margaret Atwood voor vrouwen bekokstooft in *The Handmaid's Tale* (het boek is beter) of de hartverscheurende taferelen van Charles Dickens' kinderen in het negentiende-  
140 eeuwse Londen.

145 (9) Lezen helpt ons ook ons te verhouden tot ons verleden, zoals de naoorlogse literatuur heeft laten zien. Duitslands kritische omgang met de oorlog is ondenkbaar zonder de boeken van schrijvers als  
150 Heinrich Böll, Günter Grass en Martin Walser. Verder vergroot lezen onze kennis van de binnenwereld op een intensere manier dan film. Het levert munitie voor het maatschappelijk debat over de toekomst van de mens, robots, euthanasie, gender en de rol van de staat. Onze democratie is tot stand gekomen door lezen en schrijven en kan nog steeds niet zonder.  
155 Lezen heeft ons vrijheid en rechtvaardigheid gebracht. Lezen ten slotte, vergroot onze woordenschat en draagt zo bij aan het (niet altijd even grote) plezier om met andere mensen om te gaan.

160 (10) De desinteresse van de politiek in literatuur- en taalonderwijs en in lezen is dan ook onbegrijpelijk en schandalig. Misschien kan aan het bestrijden van die nalatigheid een wat filosofischer argument worden toegevoegd, dat ik nog niet eerder



175 tegenkwam. In toenemende mate  
worden wij beheerst door de  
algoritmen van de grote tech-  
bedrijven en dat geldt voor jonge  
180 mensen des te meer. Hoe stellen  
we ons daartegen teweer, zelfs al  
zijn we ons daarvan bewust?  
**(11)** Daartoe moeten we ons niet tot  
object van digitale technologie laten  
maken, een technologie die er  
185 steeds beter in slaagt ons via  
visuele en emotionele prikkels aan  
zich te binden. Het handhaven of  
terugwinnen van onze onafhanke-  
lijkheid vereist niet alleen bewust-  
190 zijn van wat deze technologie met  
ons doet, maar ook oefening. Die  
oefening is vaak tegelijk een fysieke

oefening. Namelijk stilzitten als je  
niet mentaal of visueel wordt  
195 geprikkeld.  
**(12)** Iedereen kent de verleiding  
van de smartphone en hoe die je  
wegtrekt uit een tekst. Je een tijd  
op tekst concentreren en je dus  
200 vanuit eigen geestelijke activiteit op  
iets richten, is veel moeilijker ge-  
worden. Precies deze zowel gees-  
telijke als lichamelijke oefening is  
nodig om niet de speelbal te wor-  
205 den van commerciële en politieke  
manipulatie die het zelfstandig  
denkende individu wegvaagt, en  
daarmee ons maatschappelijk  
functioneren in een levende  
210 democratie.

*naar: Maarten Doorman  
uit: de Volkskrant, 11 september 2020*

*Maarten Doorman is filosoof en dichter.*

noot 1 Vanaf het einde van de 15e eeuw werden boeken gedrukt door loden letters te plaatsen in een frame en af te drukken op papier. Zo konden snel hele pagina's en boeken worden afgedrukt, terwijl in de periode daarvoor teksten met de hand werden overgeschreven.



## Tekst 3

### Stimuleer het lezen, maar negeer Netflix niet

(1) Met instemming las ik het betoog van Maarten Doorman voor het lezen van boeken (*Opinie & Debat*, 11 september). Doorman wijst op de neerwaartse spiraal van het lezen, met name van literatuur, bij de jongere generaties. Ook pleit hij gloedvol voor het stimuleren van lezen en wat dat jongeren te bieden heeft. Die boodschap is relevant en iedere keer weer noodzakelijk.

(2) De belangrijkste oorzaak voor de ontleding is volgens Doorman dat mensen niet op kunnen tegen het beeldscherm en de krachten van “Google, Apple, Twitter, YouTube en Facebook”. Natuurlijk kan een auteur nooit volledig zijn in een artikel, maar ik mis toch de streamingdiensten Netflix, Videoland en HBO. Zij bieden met name de jongere generaties verhalen die veel makkelijker te consumeren zijn dan wanneer zij zelf een verhaal moeten lezen. Ik denk dat wij als oudere generaties te veel van onze eigen (lees)ervaringen uitgaan en vergeten dat wij lezen in een tijd dat het lezen van boeken bijna de enige mogelijkheid bood om je op ieder moment te kunnen verplaatsen in andere gedachte- en gevoelswerelden dan die van jezelf. Natuurlijk was er de film, maar in tegenstelling tot de literatuur kon je daarvan alleen op bepaalde momenten genieten.

(3) Wij ouderen vonden en vinden lezen niet inspannend, eerder

ontspannend. Maar vergeten we daarbij niet dat de leesinspanning door jongeren anders wordt ervaren dan door ons? Ook jongeren houden van verhalen, maar ze kunnen kiezen uit twee aanbieders: het verhaal in boekvorm en het Netflixverhaal.

(4) Ter vergelijking: toen de e-bike nog niet bestond, was fietsen op eigen kracht normaal. Het was de enige mogelijkheid om je per fiets te verplaatsen. De tijden veranderen en voor veel ouderen lijkt gewoon fietsen al snel een te zware inspanning geworden. Gelukkig is er de e-bike, die ervoor zorgt dat je minder hoeft te trappen.

(5) Sinds mensen thuis op de bank een bioscoop hebben, komen jongeren al vroeg tot de ontdekking dat het kijken naar een verhaal minder energie kost dan het lezen van een verhaal. En gelijk hebben ze.

(6) Lezen vraagt nogal wat inspanning van de lezer: geconcentreerde aandacht en het transformeren van een wereld in woorden tot een verhaal. Je moet het verhaal zelf oproepen in je hoofd. Dat lukt alleen als je niet te moe bent. Zodra de concentratie wegvalt, stopt het verhaal.

(7) Een Netflix-aflevering gaat er heel wat gemakkelijker in. Een verhaal in beelden ontrolt zich vanzelf, zelfs als je moe bent. Ook ik ervaar dat verschil als hartstochtelijk lezer en Netflixkijker.



80 **(8)** Lezen vraagt om afzondering.  
Het is – wat klinkt dat vervelend –  
een letterlijk “asociale” bezigheid.  
Lezen doe je in je eentje, in af-  
zondering; een ander mag je niet  
storen, want dan is de concentratie  
85 weg en stopt het verhaal. Lezen  
lukt vaak alleen in alle rust en stilte.  
Kom daar eens om in deze tijd.  
Netflixen kun je ook met zijn  
tweeën, gezellig “bingewatchen”,  
90 ondertussen al of niet ervaringen  
met elkaar delend.

**(9)** Misschien moeten we als  
bepelers van het lezen ons niet  
afzetten tegen dat kijken naar  
95 verhalen, maar jongeren het  
verschil laten ervaren tussen het  
lezen en kijken. Wat heeft dat  
“lastige lezen” meer te bieden dan  
kijken?

100 **(10)** Lezen biedt nog altijd mogelijk-  
heden die beeldverhalen missen:  
door te lezen kun je je verplaatsen  
in de voor het oog verborgen wereld

105 van gedachten en gevoelens van  
anderen. Netflix en andere beeld-  
dragers kunnen schitterend het  
handelen van personages vast-  
leggen. Maar wat personages echt  
denken en voelen, kunnen ze alleen  
110 suggereren.

**(11)** Alleen de roman biedt de  
mogelijkheid je echt te verplaatsen  
in de hoofden van anderen, hun  
gedachten en diepste gevoelens te  
115 leren kennen. Dat maakt lezen nog  
altijd uniek en waardevol. Alle  
redenen dus om het literatuur-  
onderwijs te stimuleren, maar dan  
is het wel zaak je niet af te zetten  
120 tegen Netflixkijken. Betrek het  
kijken naar verhalen veel meer bij  
het lezen van verhalen.

**(12)** Vergelijkend kijken en lezen  
levert mogelijk op dat jongeren  
125 tijdens het literatuuronderwijs  
ontdekken dat het lezen van een  
verhaal nog altijd iets essentieels  
biedt wat Netflix mist.

*naar: John Louws*

*uit: de Volkskrant, 17 september 2020*

*John Louws is oud-docent Nederlands.*



### Hoog tijd voor verplicht vaderschapsverlof

(1) Nederland is naar de 38ste plaats gezakt op de ranglijst gendergelijkheid van het World Economic Forum. Met het vrouwenquotum<sup>1)</sup> wil de overheid de ongelijkheid in de bestuurskamers van bedrijven de komende jaren een halt toeroepen. Maar ook in de kinderkamers van Nederlandse gezinnen is gelijkheid ver te zoeken.

(2) Nog steeds zijn het vooral moeders die zich verplicht voelen om voor kinderen te zorgen en helpen vaders, in het gunstigste geval, een dagje mee. In de Scandinavische landen die bovenaan de ranglijst gendergelijkheid staan, zoals Noorwegen, is de laatste jaren flink geïnvesteerd in vaderschapsverlof. Onze verlofregelingen daarentegen leggen de zorg voor het jonge kind allereerst bij moeder. Dat moet anders: net als moeders zouden vaders na de geboorte verplicht verlof moeten opnemen en net zoveel doorbetaald moeten krijgen als moeders.

(3) Moeders zijn wettelijk verplicht vier weken voor en zes weken na de bevalling te stoppen met werken. Voor hun partners bestaat geen arbeidsverbod: het partnerverlof – vanaf 2020 uitgebreid naar zes weken – is een recht dat je niet hoeft op te nemen. Bij kans op een mooie promotie, of angst om stopzetten van een tijdelijk contract, kan een vader dus altijd voorrang geven aan betaald werk boven zorg.

(4) Ook de lengte en beloning van het verlof stimuleren vooral moeders om zich te wijden aan

zorg. Zij krijgen zestien weken verlof volledig doorbetaald; het partnerverlof duurt (vanaf 2020) slechts zes weken, waarvan een week volledig en vijf weken 70 procent worden doorbetaald. Voor vaders kan 30 procent inkomensverlies een onoverkomelijk obstakel zijn om verlof op te nemen, zeker voor ouders met weinig reserves of een tijdelijk contract.

(5) De Nederlandse wetgever vindt de ongelijke behandeling van moeders en vaders gerechtvaardigd vanwege de fysieke verschillen tussen de biologische moeder en haar partner. De moeder moet herstellen van de zwangerschap en de bevalling. En daarom vragen de gezondheid van haarzelf en van het kind om speciale bescherming door het recht. Maar juist het fysieke herstel van de moeder is gebaat bij een betrokken partner die haar in de eerste maanden ontlast.

(6) Zo kunnen vaders weliswaar geen borstvoeding geven, maar wel: luiers verschonen, baby's knuffelen, troosten en in slaap wiegen, badjes op temperatuur brengen, liedjes zingen, de was draaien, boodschappen doen, schoonmaken, koken, voor oudere kinderen zorgen, kraambezoek coördineren en beschuiten smeren. Bovendien zijn de lasten van het prille moederschap niet puur fysiek. Die eerste fase staat ook in het teken van leren zorgen voor je kind, en het leren verdelen van zorg.

(7) In weerwil van fabeltjes over een aangeboren moederinstinct



weet de moeder niet van nature hoe ze het beste voor haar kind zorgt. Moederschap – of beter: ouderschap – leer je al doende, door  
90 goed te kijken naar je baby, er gaandeweg achter te komen of dit huiltje nu honger of vermoeidheid betekent en uit te proberen hoe je het beste op de baby reageert. Ook  
95 vaders kunnen dit prima leren. Maar net als moeders hebben ook zij tijd en rust nodig in plaats van zorgen om inkomensverlies.

**(8)** In Noorwegen krijgen moeders en partners sinds enkele jaren elk  
100 vijftien weken verlof dat 100 procent wordt doorbetaald. De hoge vergoeding van dit vaderschapsverlof werpt haar vruchten af: zo'n 90  
105 procent van de Noorse vaders neemt verlof op en zorgt meer voor kinderen. Toch slaagt het Noorse model er niet volledig in zorgtaken gelijk te verdelen. Zo hebben  
110 ouders gezamenlijk ook nog recht op zestien weken volledig doorbetaald verlof. Maar vooral moeders nemen dit extra deel op en specialiseren zich verder in zorg.

**(9)** Ook wijst recent onderzoek uit dat het bij topfuncties in het Noorse bedrijfsleven, zoals in de commerciële advocatuur en consultancy,

120 nog steeds niet gebruikelijk is dat mannen er lange tijd uit gaan om te zorgen. Voor vaders die uiteindelijk aan het roer van grote bedrijven willen staan is de prikkel van een volledig doorbetaald, maar nog  
125 steeds vrijwillig vaderschapsverlof kennelijk niet genoeg.

**(10)** Van het Noorse model kunnen we leren dat zowel de beloning als de duur van het partnersverlof gelijk moet zijn aan de beloning en de  
130 duur van het verlof van moeder. Maar om vaders te beschermen tegen een competitieve arbeidscultuur zou het partnersverlof, net als het verlof bij moeders, ook  
135 verplicht moeten worden. Alleen zo kan de werkvloer niet langer druk uitoefenen op vaders om verlof-rechten op te geven. Sterker nog:  
140 een verplicht verlof zal de cultuur in traditionele bedrijven in rap tempo transformeren. De vader die langdurig verlof opneemt – ja, ook de CEO<sup>2)</sup> – is niet langer de uitzondering, maar, net als bij moeders,  
145 de norm. Hoogste tijd dus voor een 'vaderschapsquotum', zodat Nederland vanaf de 38ste plaats op de ranglijst gendergelijkheid  
150 omhoog kan schieten.

*naar: Irena Rosenthal*

*uit: de Volkskrant, 19 december 2019*

*Irena Rosenthal is docent rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam.*

noot 1 vrouwenquotum: in 2019 besloot de regering een vrouwenquotum in te stellen, oftewel om wettelijk vast te leggen dat besturen van beursgenoteerde bedrijven voor minstens een derde uit vrouwen moeten bestaan.

noot 2 CEO: de chief executive officer, de eindverantwoordelijke voor het bestuur van een bedrijf



*De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen. Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.*

